

УДК 94-054:316.423.3(477.7) «1917/1918»

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-003

Південь в період Української революції: націєтворення чи національна дезінтеграція

Г. Ф. Турченко

Запорізький національний університет,
galina_turchenko@ukr.net

Ключові слова:

Українська революція,
південноукраїнський регіон,
модерне націєтворення,
сепаратизм, дезінтеграція.

У статті мова йде про особливості Української революції початку ХХ ст. у південноукраїнському регіоні. Головна увага зосереджується на національному відродженні і пов'язаних з ним процесах українського націєтворення, які відбувалися на Півдні України 1917 – на початку 1918 рр. Характеризується антиукраїнська політика Тимчасового уряду і більшовицького Раднаркому Росії, спрямована на дезінтеграцію України, спроби відірвати від неї південний регіон, включивши його до складу Росії. Розкриваються обставини, які привели до провалу цих спроб. Накреслюються перспективи дальшого дослідження теми.

South during the period of Ukrainian Revolution: nation-building or national disintegration

G. Turchenko

Zaporizhzhia National University

Ключові слова:

Ukrainian Revolution,
South-Ukrainian Region,
modern nation-building,
separatism, disintegration.

The article reveals the features of the Ukrainian Revolution of the early twentieth century in the South-Ukrainian region. The main attention is focused on the national revival and related processes of the Ukrainian nation-building which took place in the South of Ukraine from 1917 till the beginning of 1918. The article characterizes the anti-Ukrainian policy of Provisional government and Bolshevik Council of People's Commissars of Russia directed to the disintegration of Ukraine, attempts to tear the southern region off it by including it in the structure of Russia. The circumstances which led to the failure of these attempts are revealed. The prospects for the further research of the subject are outlined.

Передмова

Після проголошення 1991 р. незалежності України надзвичайно актуальним для дослідників став період Української революції початку ХХ ст. У 2017–2021 рр. відзначається її 100 річчя. Це добра нагода для підведення підсумків наукових досліджень і визначення перспектив їх продовження.

Проблемами Української революції автор статті займається з 1994 р., коли розпочалася робота над кандидатською дисертацією на тему «Етносоціальна база Української революції доби Центральної Ради (березень 1917 – лютий 1918 рр.)» [1]. Пройшло лише три роки після здобуття Україною незалежності. Формування нового погляду на минуле України, у тому числі вивчення Української революції тільки починалося. Було важливо на основі неспростовних фактів окреслити соціальні групи, що підтримували Українську революцію,

визначити ті, які залишалися нейтральними і які виступали проти. В радянській історіографії відповіді на ці питання були спотворені.

Вже після захисту дисертації у збірнику «Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення», виданому 1998 р. істориками Запорізького державного університету, були опубліковані дві узагальнюючі статті автора: перша – «Магістралі й глухі кути Української революції» (у співавторстві з професором Ф. Турченком) [2], друга – «Національні меншини й Українська революція» [3].

Наведені у дисертації і статтях факти дозволили зробити висновок про беззастережну підтримку Української революції абсолютною більшістю жителів України, які належали до корінної нації – українців. Це були інтелігенти, селяни, робітники, підприємці, землевласники. Саме вони й склали соціальну базу українського національно-

го руху. Підсумки виборів до Всеросійських Установчих зборів засвідчили, що партії, які керували Українською Народною Республікою, одержали більшість голосів жителів України. У дисертаційному дослідженні зазначається, що взимку 1917–1918 рр. ця підтримка звузилася, але більшість населення відкидала більшовизм, який тоді був головним противником української державності.

Аналізувалася складна й суперечлива еволюція національних меншин у їх ставленні до українського визвольного руху. Констатовалося, що у вирішальні дні радянсько-української війни кінця 1917 – початку 1918 рр. вони зайняли відносно УНР нейтральну позицію, або навіть допомагали більшовикам. Нестійка позиція цієї частини населення України, без сумніву, ускладнила перебіг Української революції, але вирішальним фактором її поразки не стала. Причини поразки автор вбачає у внутрішньому стані української більшості і військово-політичному втручанні ззовні. Об'єднані ідеєю національно-державного відродження, готові до активної творчої праці на благо України, різні політичні сили українського суспільства не мали єдності в питаннях політичного та соціально-економічного устрою майбутньої держави і характеру її взаємин з Росією. Внаслідок цих розходжень національно-визвольний табір виявився внутрішньо знесиленим і розколотим ще до того, як була досягнута головна мета Української революції – створення української державності. Особливо відчутним було витіснення з державотворчих процесів українських землевласників і підприємницьких кіл, вищого офіцерства. Соціалістична інтелігенція, незважаючи на свою активність і самовідданість, не могла замінити на ниві національно-державного будівництва кваліфікованих чиновників, військових, спеціалістів поміщицько-буржуазного походження.

Національна єдність, тісна співпраця з етнічними меншинами – найважливіша передумова успішного державотворення в Україні, благополуччя всіх її громадян. Цей висновок був актуальним на момент захисту дисертації, у якій мова йшла про події 1917 р., він залишається актуальним і сьогодні, в умовах нової агресії Росії проти України. Але він лише констатує факт, який в суспільному середовищі сьогодні загальноприйнятій, не пояснює його глибинних причин. Однак не було відповіді на питання, яке постійно переслідувало істориків: чому полякам, чехам, фінам та іншим народам Центрально-Східної Європи вдалося після Першої світової війни внутрішньо сконсолідуватися, досягти національної єдності

і здобути державну незалежність, а українці не зуміли цього зробити?

У пошуках цієї відповіді автор статті звернувся до проблеми модерного (XIX–XX ст.) націєтворення. Ця проблема інтенсивно розроблялася у зарубіжній науці і результати цього аналізу у загальних рисах були відомі в Україні. Зокрема, наприкінці 1980 – початку 90-х рр. популярною серед істориків стала аналітична схема національних рухів кінця XVIII – початку XX ст., розроблена чеським дослідником Мирославом Грохом. Про неї український читач вперше дізнався зі статті професора Мічиганського університету (США) Романа Шпорлюка, опублікованої 1991 р. в Україні ще до проголошення її незалежності [4]. Серед публікацій вітчизняних авторів глибоке враження справила монографія Я. Грицака «Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття» [5]. Відтак, після захисту кандидатської дисертації наукові інтереси автора тематично стали фокусуватися на проблемах націєтворення залишаючись в хронологічних рамках Української революції.

Звузилися і територіальні рамки аналізу. Якщо хід Української революції у цілому по Україні у загальних рисах був окреслений (цим питанням займається багато дослідників), не було відповіді на питання: які особливості її перебігу в регіонах, зокрема на Півдні? Історики окреслюють його землями, які до 1917 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської, Таврійської та, частково, Бессарабської губерній. Як відбувалося націєтворення у цьому регіоні і який вплив справили його результати на перебіг і підсумки Української революції?

На той час виявилось, що Південь у цьому відношенні був найменш дослідженим. До зосередження наукового інтересу на регіональному рівні спонукали і суто практичні питання, які хвилювали громадськість: визначення причин та передумов домінування у регіоні лівих та проросійських політичних партій та організацій, активізація тут сепаратистських настроїв.

Відтак, окреслимо найбільш актуальні, з нашої точки зору, проблеми історії Української революції на Півдні України, які сьогодні стали предметом дослідження багатьох істориків і продовжують перебувати у сфері інтересів автора статті. Це, по-перше – *процеси націєтворення у південноукраїнському регіоні*, по-друге – *спроба реалізації Тимчасовим урядом в 1917 р. імперського проекту «Новоросія»*, по-третє – *більшовицький сепаратизм на Півдні України у 1917–1918 рр.* Ці проблеми автором розглядаються у

тісному взаємозв'язку. Саме такий погляд на них дає відповіді на питання, які в умовах новітньої російсько-української війни особливо хвилюють Україну.

Націєтворення в останні десятиліття привертає все більшу увагу вітчизняних дослідників. Але особливості процесів формування української нації на регіональному рівні залишаються поза увагою дослідників. Ми зупинилися на дослідженні південноукраїнського регіону в контексті формування модерної української нації у ХІХ – першій чверті ХХ ст. У низці наших публікацій аналізується наскільки революційний процес і пов'язане з ним націєтворення охопило Південь України в березні – жовтні 1917 р.

У 2006 р. автором статті була захищена докторська дисертація на тему «Південна Україна в контексті формування модерної української нації (ХІХ – початок 20-х рр. ХХ ст.)» [6]. У дисертаційному дослідженні, цілій низці монографій та статей, доведено, що роль Півдня України в українському націєтворенні визначалася як його розвинутою економікою, що відіграла вирішальну роль у формуванні загальноукраїнського товарного ринку, так і національно-культурним, політичним, соціальним і геополітичним факторами. На підставі широкого кола джерел і історичних досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів обґрунтовано положення про поступальний характер процесу українського націєтворення в південному регіоні, який мав свою внутрішню логіку, пов'язану з розгортанням ринкової модернізації, і до 1917 р. відбувався всупереч політичній лінії Російської імперії, а після 1917 р. – на противагу діям Тимчасового уряду, більшовицьких і білогвардійських режимів, що утверджувалися в Україні в 1917–1920 рр. З'ясовано, що успіхи українського націєтворення в умовах Української революції обумовили визнання більшовиками українського характеру Півдня. Еволюція зовнішньої політики іноземних держав у напрямку до визнання незалежності України, включно з її південним регіоном, яка відбувалася в роки Української революції 1917–1921 рр., значною мірою була викликана розмахом національно-визвольного руху і пов'язаних з ним успіхами у формуванні модерної української нації.

Сьогодні, як і 100 років тому перед Україною стоїть реальна загроза втрати державності. Для обґрунтування своєї агресивної політики щодо України правлячі кола сучасної Росії використали *імперський проект «Новоросія»* та ідеї «руського мира». Україна переживає чергову агресію Росії. Уроки історії мають допомогти українцям вистояти

та перемогли. Наш науковий інтерес зосередився на дослідженні саме цієї проблеми. Адже, імперський проект «Новоросія» став не лише пропагандистською зброєю агресора в умовах сучасної російсько-українській війні. У 2014 р. Російська Федерація за підтримки місцевих сепаратистів пішла шляхом конкретної реалізації в межах південно-східних областей сучасної України проекту «Новоросія». У 2014 р. це вилилося в конкретні воєнно-політичні операції, «гібридну війну».

У відповідь українські дослідники створили «історичний фронт», покликаний дати відсіч російським фальсифікаціям. Зокрема, 2014–2015 рр. автором статті було опубліковано низку наукових статей [7–9] та науково-популярних видань [10–14 та ін.], присвячених аналізу витоків формування імперського проекту «Новоросія» та спробам реалізації цього проекту у сучасний період. Книга Ф. Турченка та Г. Турченко «Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна» [11], опублікована Інститутом історії України НАН України разом з іншими виданнями серії «Студії з регіональної історії: Степова Україна» отримала гран-прі ХVІІ Всеукраїнського рейтингу «Книжка року 2015» у номінації «Минувшина. Популярні видання».

Російський більшовицький сепаратизм в Україні 1917–1918 рр. є наступною науковою проблемою, яка логічно випливає з двох перших і на якій ми зосередили увагу. Адже анексія Російською Федерацією Криму у 2014 р., сепаратистські рухи, створення так званих «ДНР» та «ЛНР», російська агресія в Донбасі поставили сучасне українство перед суворими викликами і посилили інтерес до витоків та проявів російського сепаратизму у південноукраїнському регіоні.

Російський сепаратизм на Півдні України, який має глибокі історичні корені, яскравого прояву набув у роки Української революції. Після захоплення Півдня більшовиками тут на початку 1918 р. з'явилося декілька радянських сепаратистських республік, мало пов'язаних між собою і підпорядкованих безпосередньо російському центру (Донецько-Криворізька республіка, Одеська радянська республіка, Радянська республіка Тавриди). Географія радянських сепаратистських республік початку 1918 р. територіально співпадає з географією імперського проекту «Новоросія» «розливу» 2014 р. Більшовики багато зусиль поклали на пропагандистську обробку свідомості українців й формування радянської ідентичності. Це мало прискорити встановлення їх повного контролю над українськими землями. Аналогії з сучасністю напрошуються постійно.

Замінімо в попередній фразі «більшовиків» на «сучасну російську владу», «радянську ідентичність» на «приверженність руському миру» й маємо картинку з сучасного російсько-українського конфлікту.

У контексті зазначеного вище набуває особливої актуальності звернення до наукового аналізу трансформації більшовицького сепаратизму в умовах Української революції у 1917–1918 рр., і його еволюція у наступні історичні періоди.

Отже, зупинимось на підсумках аналізу зазначених вище наукових проблем.

Процеси націєтворення у південноукраїнському регіоні

Формування модерної української нації почалося ще з кінця XVIII – початку XIX ст. Саме в цей час йшло інтенсивне заселення Півдня України. Відбувалося воно головним чином за рахунок етнічних українців. У 1917 р., з початком Української революції, процес націєтворення, у тому числі на Півдні України, надзвичайно інтенсифікувався. За доби Центральної Ради відбувалася інтенсивна національна мобілізація, бурхливе національно-культурне відродження, залучення до політики під національними гаслами широких мас сільського і міського населення, формуванням нової політичної еліти. Це здійснювалося всупереч діям Тимчасового уряду, що прагнув відірвати південний регіон (Новоросію) від України і залишити у складі Російської держави, та більшовиків, які спрямовували свій курс на розчленування України і створення у регіоні сепаратистських радянських республік, підпорядкованих російському центру.

Ці процеси у їх змістовній частині співпадають з картиною формування модерної української нації, принаймні, як її уявляв собі український історик О. Оглоблин і як її змальовують сучасні дослідники. Олександр Оглоблин, який до Другої світової війни працював в Радянській Україні, а після війни продовжував свій творчий шлях за кордоном, зокрема, в США, виокремив цілий комплекс соціально-економічних, політичних і культурологічних проблем історії цього періоду, які в сумі він оцінював як процес становлення модерної української нації.

О. Оглоблин виділив шість, як він пише, головних процесів, які в «інтегрованому підсумку» становлять сутність формування модерної української нації: 1) подолання історичної роз'єднаності окремих українських регіонів (Півночі, Правобережжя, Лівобережжя, Півдня) та створення на їхній базі «українського національно-територіального масиву»; 2) процес «консолідації українських

земель з відмінною історичною та економічною долею в єдиний національно-господарський організм»; 3) вироблення української політичної лінії, формування української національної ідеї; 4) формування «української провідної верстви»; 5) формування нової соціальної структури, яка відповідає індустріальному суспільству; 6) «культурний процес, національно-культурне відродження...» [15, с.50-51].

Концепція Оглоблина не суперечить поглядам на процес націєтворення інших і, зокрема, зарубіжних авторів, з якими читач може познайомитися у багатьох виданнях, опублікованих в перекладі. Але вона має ту перевагу, що побудована на матеріалах України і враховує її історичну специфіку. На жаль, сучасні історики не звертають належної уваги на цю концепцію українського дослідника.

Оглоблин на перше місце поставив проблему подолання роз'єднаності окремих українських регіонів. Коли говоримо про Південь, то слід враховувати, що в цьому подоланні він відіграв особливу роль. Після приєднання до Російської імперії південний регіон своєрідним чином економічно об'єднав, «пов'язав» Лівобережжя і Правобережжя: товаропотоки, які раніше були спрямовані з правого берега Дніпра на Захід, а з лівого – на Схід і Північ (і «розривали» Україну по Дніпру), після побудови на Чорному і Азовському морях торговельних портів, стали спрямовуватися на Південь. Разом з товарами йшов капітал, інвестиції, робоча сила. Таким чином, Південь перетворював Наддніпрянську Україну в єдине економічне ціле [16, с.27-32]. Цей процес супроводжувався важливими соціокультурними змінами, посиленням українського характеру регіону. У другій половині XIX – на початку XX ст. на Півдні виник український театр, діяли місцеві осередки українських національних партій, «Просвіти» та інші національно-культурні організації.

Якщо соціально-економічні зміни відбувалися повільно, «еволюційно», то динаміка процесу націєтворення залежала від інтенсивності політичних процесів. Зокрема, вона надзвичайно прискорювалася в революційних умовах. Власне, інтенсифікація українського націєтворення і була одним з головних наслідків Української революції. В умовах України всі інші складові націєтворення (становлення «української провідної верстви» – національної еліти, розробка національної програми державотворення, соціально-економічні перетворення, національно-культурне відродження) необхідно розглядати через призму цього фундаментального завдання. Політична еліта була

своєрідним «соціальним клеєм», який з'єднав воедино окремі регіони і населення України, формувалася з етносу модерну націю.

Як формувалася національна політична еліта в регіоні і наскільки вона була здатною мобілізувати населення на вирішення завдань Української революції? Цей процес відбувався, перш за все, в національних партіях та інших національно-культурних, громадсько-політичних і професійних організаціях тощо. Цьому питанню присвячено багато досліджень, у тому числі ряд наших статей, в яких показується, як після Лютневої революції Південь досить швидко покритися густою мережею організацій національного спрямування, як відчуття «українськості» поширювалося в регіоні.

Наведемо лише декілька прикладів. Вже 4 березня українці Одеси провели свої перші збори, на яких було прийняте рішення об'єднати місцеві українські організації в Український керівничий комітет. Активізувалася робота одеської та херсонської організації «Українська Хата». З початком революції в регіоні відновлюється діяльність заборонених в роки війни «Просвіт». Невдовзі чисельність «Просвіт» та їх філій на Півдні стала обчислюватися сотнями, а їх діяльність набувала універсального характеру, охоплюючи не лише культурно-просвітницьку, але й політичну сферу. В умовах загальнонаціонального піднесення наростало прагнення до українізації освіти, за ініціативою місцевої громадськості стали відкривалися українські школи та гімназії.

Державотворчий процес в Україні, розробку і реалізацію політичної програми Української революції очолила Центральна Рада. До її складу на Українському національному конгресі 6–8 квітня 1917 р. увійшли представники південноукраїнських губерній, зокрема, І. Луценко, Л. Мазуренко, С. Шелухін, Ф. Сторубель, В. Біднов та інші. Вони репрезентували весь український політичний спектр регіону – як федералістів, так і самостійників, як соціалістів, так і лібералів.

У регіоні діяли губернські, повітові, а у великих містах – міські Українські ради. Одна з перших таких рад була створена 5 травня 1917 р. в Катеринославі на чолі з А. Шкамардою [17, с.19]. Основною метою діяльності ради було оголошено впровадження в життя рішень Центральної Ради.

Важливою подією в житті Катеринослащини був український губернський з'їзд, що відбувався у травні 1917 р. З'їзд висловився за федеративно-республіканський устрій у Росії, національно-територіальну автономію України, формування українських військових підрозділів, українізацію армії та Чорноморського флоту,

безкоштовне навчання українською мовою в усіх школах України. Подібні рішення були прийняті на Херсонському губернському українському національному з'їзді, що відбувся 28–30 червня 1917 р. в Одесі. На підтримку українського суверенітету висловлювалися численні селянські з'їзди Півдня, зокрема Херсонський крайовий селянський з'їзд, що зібрався в 20-х числах квітня 1917 р. Не стояло осторонь цих процесів і українство Таврійської губернії.

Посилення українського національно-визвольного руху на Півдні набуло яскравого прояву в розгортанні процесу українізації армії. Центром українізації армії на Півдні стала Одеса. Одеська військова рада мала виразно самостійницький характер. В. Кедровський, який перебував того часу в Одесі, так описав свої враження від ситуації в місті: «Бувши до революції аморфною, українська маса почала виявляти все більше й більше ознак політично-національних прагнень і таким чином стала швидкими кроками викристалізовуватись у націю, що вже має певний комплекс властивих їй, як нації, хоч може ще й мінімальних, життєвих інтересів» [17, с. 96, 102].

Досить активно була діяльність українців у військових частинах, розташованих у Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, в Криму. Центральна Рада підтримувала українізацію Чорноморського флоту. Українізацію підтримували більшість команд таких суден, як крейсери «Пам'ять Меркурія» і «Ростислав», дредноут «Воля», лінійні кораблі «Євстафій», «Борець за свободу» і міноносець «Дзвінкий». Яскравим свідченням пробудження національної свідомості було формування в регіоні загонів Вільного козацтва.

Перелік прикладів активної участі населення Півдня в українському русі можна продовжувати. Зрештою, на цю тему існує багато історичних праць (включно з нашими), у яких такі приклади узагальнені [18-19]. Ці дослідження дають підстави стверджувати, що національний рух у південноукраїнському регіоні під час революції 1917 р. набув масового характеру. Більшість його населення підтримувала ідею відродження української державності й у тій чи іншій формі (своєю участю в національних мітингах і демонстраціях, роботою в національних партіях, культурно-освітніх і громадсько-політичних організаціях, українізованих частинах армії, Вільного козацтва, особистою підтримкою українських списків на різноманітних виборах) демонструвала це.

І все ж таки інтенсивність цього руху на Півдні була дещо слабшою, ніж в інших регіонах України. Наслідки національної мобілізації на Півдні в

1917 р. були меншими, ніж в інших регіонах України. Зокрема на виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися в листопаді 1917 р., за списки українських партій і організацій у межах України віддали свої голоси майже 77% виборців, того часу як у Катеринославській і Херсонській губерніях відсоток був значно меншим, хоча і перевищував позначку 50%. Щодо Таврійської губернії, то там, з огляду на особливості національного складу населення, вплив українських партій був слабшим. Населення Таврійської губернії віддало перевагу російським есерам.

За списки всеросійських партій (есерів, соціал-демократів, кадетів та ін.) голосувало в містах Півдня значно більше, ніж за українські списки. Узагальнюючі дані свідчать, що в найбільших містах регіону (Одесі, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві) список УПСР і УСДРП на виборах до Всеросійських Установчих зборів здобув лише 9,3% голосів [20, 17 ноября]. Але, наголошуємо, мова йде лише про великі міста Півдня. У повітових центрах і дрібних містечках, де було більше українців, підтримка Центральної Ради була відчутнішою.

Не зумів український рух заручитися підтримкою і впливового на Півдні України єврейського населення, хоча єврейські національні партії, особливо праві, публічно досить часто декларували свою лояльність до вимог українців. Єврейські списки у великих містах цього регіону здобули більшу підтримку, ніж українські.

Як зазначалося вище, Українська революція спочатку висувала досить помірковане гасло автономії України. Такий характер вимог українців породжував сподівання на толерантне ставлення до них з боку російського суспільства. Але ці сподівання не виправдалися. Після Лютневої революції виявилось, що для Росії бурхливий спалах національно-визвольного руху, який охопив національні регіони колишньої імперії, став цілком несподіваним. Ні в Тимчасовому уряді, ні серед політичних партій не знайшлося сил, здатних адекватно оцінити ситуацію у країні. Почалося протистояння українського визвольного руху – Центральної Ради і російського уряду. Особливо яскраво відбилася це на становищі південноукраїнського регіону.

Якщо узагальнити зазначене, то є підстави для висновку, що з початком Української революції, процес націєтворення, у тому числі на Півдні України, надзвичайно інтенсифікувався. За доби Центральної Ради він супроводжувався інтенсивною національною мобілізацією, бурхливим національно-культурним відродженням, залученням до політики під національними гаслами ши-

роких мас сільського і міського населення, формуванням нової політичної еліти і інтенсивною інтеграцією Півдня в єдиному національно-територіальному комплексі України. Це здійснювалося всупереч діям Тимчасового уряду, що прагнув відірвати південний регіон (Новоросію) від України і залишити у складі Російської держави.

В умовах Центральної Ради відбулося багато важливих подій, які стали переконливою ілюстрацією процесу поступального націєтворення. Без сумніву, це – Універсали Центральної Ради, всенародний опір спробам Тимчасового уряду розчленувати Україну після II Універсалу, вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів.

Істотні зрушення у свідомості, пов'язані з націєтворенням, мають значну інерцію. Те, що відбулося у свідомості населення в умовах Української революції, надовго залишалось в його пам'яті, перетворюючись у складову частину національного міфу. «З селян у націю» – так у загальному вигляді характеризують сучасні історики процес українського націєтворення в роки Української революції. Зокрема, за роки революції в пам'яті населення регіону міцно укоренилася ідея, що воно живе у Південній Україні, яка є органічною частиною Великої України.

Спроба реалізації Тимчасовим урядом імперського проекту «Новоросія»

Українська революція і викликане нею пробудження національної самосвідомості, яке було зовнішнім відображенням глибинного процесу українського націєтворення, викликали реакцію спротиву антиукраїнських сил. У відповідь, на Півдні наростав російський сепаратизм, який в 1917–1918 рр. пройшов певну політичну трансформацію – від загальноросійського, ініційованого Тимчасовим урядом, до більшовицького, що підтримувався більшовицьким центром в Петрограді.

Процеси українського націєтворення на Півдні інтенсифікувалися відразу після падіння царизму і відбувалися всупереч спробам Тимчасового уряду відірвати цей регіон від решти України. Особливо загострилися російсько-українські відносини після проголошення в 1917 р. I Універсалом Центральної Ради автономії України.

Нагадаємо що Південь з його населенням і економікою історично формувалася у тісному зв'язку з рештою українських земель, як органічна частина України. Про це переконливо свідчать дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків. Однак імперія, присвоївши йому назву «Новоросія», вважала цей регіон частиною Росії. Об'єднанню

виключних прав імперії на регіон служила легенда про цивілізаторську роль Росії в «запустілому Півдні». Південна Україна сприймалася як частина Російської держави не лише в історичному розумінні («Юг – исконно русские земли»), чи суто правовому (як визнана у міжнародно-правових актах частина імперії), а навіть як частина етнічної Росії. Для імперії було принципово важливим вважати жителів Півдня росіянами.

Однак інтеграційна політика російського уряду на Півдні не увінчалася успіхом. Південний регіон так і не став органічною частиною Росії. Більшість його населення були етнічними українцями. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії національне піднесення охопило всю Україну, у тому числі її південноукраїнський регіон. Південь став одним із важливих ареалів Української революції. Росія стояла перед перспективою втрати свого впливу на ці українські землі.

В цих умовах набула нового дихання дискусія про те, хто має більше прав на історичний регіон, який Росія вважала Новоросією, а в українському середовищі сприймався як Південна Україна. Продовжувачем політики царської влади став Тимчасовий уряд Росії, дії якого у 1917 р. були спрямовані на виведення регіону з під юрисдикції Центральної Ради. Стосовно Півдня України Тимчасовий уряд проводив політику, яка істотно відрізнялася від його політичного курсу щодо решти України.

Показовим у ставленні Тимчасового уряду до статусу південноукраїнського регіону є «Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. Цей документ, прийнятий в контексті подій, що розгорталися в українсько-російських відносинах після прийняття Центральною Радою II Універсалу і представлення нею 29 липня на затвердження Тимчасовим урядом «Статуту вищого управління України», стосувався перш за все південного регіону України.

Про «Тимчасову інструкцію» відомо чи не все. Нагадаємо про неї ще раз в межах необхідного. Це суто урядовий документ, автором якого були відомі російські спеціалісти з державного права, члени кадетської партії. В цьому документі сформульоване тодішнє російське бачення «українського питання». Сама назва інструкції («тимчасова») вказувала на її обмежений у часі й перехідний характер: вона набувала чинності «до вирішення питання про місцеве самоврядування Установчими зборами». Це означає, що питання України розглядалося не більше, ніж питання вдосконалення місцевого самоврядування Росії.

Звужені і тимчасові повноваження Генерального Секретаріату поширювалися не на всю Україну, а лише на її частину. За Тимчасовою інструкцією поза всяким впливом Генерального Секретаріату залишалася більша частина України: Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії. Правда, в Інструкції зазначалося, що повноваження Генерального Секретаріату можуть бути поширені й «на інші губернії чи частини їх у випадках, коли утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого поширення» [21, с.214].

Тимчасовий уряд через Інструкцію прагнув залишити під прямим управлінням Росії за будь-яких обставин індустріальний Донбас, Криворіжжя, стратегічно важливі південноукраїнські порти. Ці землі були заселені переважно українцями, які становили від 2/3 до 3/4 місцевої людності.

У своєму виступі в Центральній Раді 6 серпня В. Винниченко повідомив, що юридична комісія Тимчасового уряду, призначена для розгляду представленого Центральною Радою Статуту Генерального Секретаріату, «зразу ж поставилася до статуту дуже вороже і стала чіплятися до кожного слова». Зокрема, члени комісії заявили, що між іншим Катеринославщина нібито не хоче приєднуватися до автономної України. Але невдовзі до Петрограда прибув урядовий комісар Катеринославської губернії, який повідомив, що загальногубернський з'їзд постановив визнати Центральну Раду своїм урядом і асигнував їй кошти. Ця звістка не справила особливого впливу на членів комісії. Вони, зазначає В. Винниченко, «стали викручуватися іншими способами і гнути своє».

За свідченнями лідера кадетів П. Мілюкова, «Інструкція» від 4 серпня 1917 р. була найбільшою поступкою, на яку вважали можливим йти міністри Тимчасового уряду.

Пізніше В. Винниченко так формулював українське бачення рішення петроградських міністрів: «Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювалися, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристалися і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь,

ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, зі шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, – руський край?» [22, с.167-168)].

На підтвердження слів В. Винниченка слід навести цитату з документа одного з лідерів гірничопромисловців Донбасу під назвою «Доповідна записка М. фон Дітмара Тимчасовому уряду». Автор документа різко заперечував проти включення до складу автономної України Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Харківської губерній. Для нього було цілком недопустимим, щоб вугільна й металургійна промисловість були передані «провінційній автономії». На думку фон Дітмара, «весь цей район як у промисловому плані, так і в географічному та побутовому, відрізняється від Київського. Він має першорядне державне значення для Росії, живе самостійним життям...» і його підпорядкування Києву призведе до виключно негативних наслідків [23, с.594, 596].

Таким чином, дії Тимчасового уряду були спрямовані на дезінтеграцію України, розчленування території та роз'єднання її народу. Своєю інструкцією Петроград недвозначно заявив Україні, чого буде коштувати їй подальше наполягання на національно-територіальній автономії.

9 серпня 1917 р. у своїй резолюції Центральна Рада висловила негативне ставлення до Інструкції. В той же день вона прийняла рішення про скликання «якнайскоріше Установчих зборів етнографічної України», тобто і південного її регіону [21, с.253].

Дії Тимчасового уряду викликали хвилю незадоволення населення південноукраїнського регіону, яке не могло сприйняти його виключення за межі автономної України. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм із резолюціями зборів і мітингів, які засуджували політику Тимчасового уряду і його Інструкцію. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко так описав революціонізуючу роль обмежень, накладених Тимчасовим урядом: «...Вони, ці обмеження, об'єднували, гуртували соборну Україну. До Інструкції «окраїни» (Таврія, Харківщина, почасти Катеринославщина), будучи віддаленими від центру національного руху, виявляли відносно малу національну активність. Інструкція ж, одрізавши їх від усього національного тіла, зразу вдмухнула гаряче почуття спільності інтересів, чуття образи, гніву,

обурення. «Окраїни» заворушилися, захвилювалися, стали тягнутися до автономної України. Розбурхане національне чуття стало кристалізуватися і формуватися у виразні домагання. З усіх кінців України сипалися протести проти поділу єдиного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збирав до одного цілого навіть ті елементи, які до того були байдужими до українського відродження. Інструкція прислужилась до зміцнення й об'єднання національної свідомості краще, ніж сотні агітаторів» [22, с.167-168].

Наведемо лише декілька прикладів. 13–15 серпня в м. Катеринославі працював Катеринославський губернський селянський з'їзд, що зібрав понад 400 представників регіону. На з'їзді була ухвалена резолюція, в якій зазначалося, що з'їзд протестує проти розподілу України на частини й наполягає на негайному приєднанні Катеринославщини до України [23, с.651]. На загальних зборах представників робітників копалень Криворізького району, що відбулися 20 серпня 1917 р. була прийнята резолюція, в якій зазначалося: «Ми робітники українці і не українці виносимо свій рішучий протест проти Інструкції та розділу України й висловлюємо повне довір'я до Центральної Ради та Генерального Секретаріату» [24, арк. 10].

Рішення в знак солідарності з українцями Півдня приймалися і в тих губерніях України, на які поширювалася юрисдикція Центральної Ради. Другий Київський губернський національний з'їзд, який відбувся 19–20 серпня 1917 р., закликав Центральну Раду взяти владу в Україні до своїх рук і висловив рішучий протест проти поділу України й обмеження повноважень Генерального Секретаріату [25, с.80]. Постанова аналогічного змісту була прийнята на з'їзді «Просвіт» у вересні 1917 р.

Не залишилися поза цим рухом і українські військові, які зустріли появу Інструкції різко негативно. У постанові губернського з'їзду українізованих частин Таврійської губернії містився протест проти «виключення зі складу України Тавричини та інших українських губерній». Перелік аналогічних рішень, прийнятих різноманітними зборами регіону можна продовжувати. Восени 1917 р. ці настрої ще більше посилювалися.

Є підстави стверджувати, що, незважаючи на жорсткий опір Тимчасового уряду, переважна більшість населення Півдня виявила бажання бачити свій край складовою частиною Української Народної Республіки. Яскравою демонстрацією цього були вибори до Всеросійських та Українських установчих зборів, на яких українські

національні партії здобули переконливу перемогу.

Позиція Тимчасового уряду щодо територіальних рамок автономії України не змінилася до жовтневого перевороту 1917 р. Непоступливість уряду в національному питанні була одним з факторів, який ослаблював його позиції і, таким чином, наближав крах. Цей переворот знаменував собою початок зовсім іншого етапу в історії Росії й народів, що перебували в полі її політичного тяжіння.

Після падіння Тимчасового уряду, Українська Центральна Рада відновила територіальну цілісність України. У Відозві крайового комітету по охороні революції на Україні при Центральній Раді від 27 жовтня 1917 р. оголошувалося, що його влада поширюється на «всі дев'ять губерній», у тому числі Херсонську, Катеринославську і Таврійську [21, с.365].

Отже, переважна більшість населення Півдня вважала себе українцями і не сприймала політику Петрограда, спрямовану на дезінтеграцію України і відкрито демонструвала це. Як наслідок, політика Тимчасового уряду привела до несподіваних наслідків: замість посилення російського впливу в регіоні, її результатом стала кристалізація української ідентичності на Півдні, і в Україні в цілому. Врешті-решт, саме ця обставина привела до того, що Південь став складовою частиною Української Народної Республіки. Пояснити це, не враховуючи інтенсивний процес націєтворення, викликаний Українською революцією, неможливо.

Більшовицький сепаратизм на Півдні 1917 – на початку 1918 рр.

Процес українського націєтворення, наростання якого було викликане Українською революцією, викликав антиукраїнську реакцію проросійських сил, яка після жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді посилилася.

Аналізу трансформацій російського більшовицького сепаратизму в умовах Української революції присвячений наш виступ на Міжнародній конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.)», яка відбулася в червні 2017 р. у Києві [26]. Автор розглядає цю проблему в загальному контексті революційних подій в Україні 1917 р.

Більшовики, які захопили після жовтневого перевороту 1917 р. владу в Росії, критикували всі аспекти діяльності Тимчасового уряду, у тому числі і його політику в національному питанні. Вони виступили з гаслом права націй на само-

визначення аж до відокремлення, яким прагнули заручитися в своїх діях підтримкою населення національних регіонів, у т. ч. і України. Однак для «внутріпартійного користування» на першому місці стояла ідея створення унітарної Російської соціалістичної республіки (включно з Україною).

Пробільшовицьки налаштовані сили, вплив яких на Півдні, особливо в містах, був досить відчутним, спираючись на військову підтримку з Москви і Петрограда, поступово перебирали владу на місцях до своїх рук. Врешті-решт, військова експансія більшовицької Росії проти УНР, перша російсько-українська війна (кінець 1917 – початок 1918 рр.) на деякий час звели нанівець результати напруженої боротьби українського народу за незалежність.

Продовжуючи політику царизму і Тимчасового уряду, Україну більшовики не сприймали як щось ціле, єдине і мислили загальноросійськими і регіональними категоріями. Зокрема, «Донецько-Криворізький регіон», «Південь» чи «Новоросія» вважалися невід'ємними складовими частинами Росії. Ми неодноразово характеризували такий підхід як прояв суто імперського мислення і його витoki стануть зрозумілішими, якщо врахувати, що серед більшовиків України майже не було українців.

Отже, коли більшовики захопили владу в Петрограді, вони не визнали юрисдикції Центральної Ради над Харківщиною, Катеринославщиною і материковою частиною Таврійської губернії (тобто, тих територій, які Тимчасовий уряд у свій час відмовлявся включити до складу автономної України). Нарком з національних справ Радянської Росії Й. Сталін звинувачував Раду у тому, що вона «приєднує до себе все нові і нові губернії, не питаючи населення цих губерній, чи хоче воно увійти до складу України» [27, с.537].

Таким чином, на практиці у національному питанні і більшовицькі верхи в Росії, і їх місцеві прибічники виявилися послідовниками Тимчасового уряду. З приходом більшовиків до влади в Україні на початку 1918 р. юрисдикція радянської УНР фактично поширювалася на ті ж губернії, на яких у свій час Інструкцією Тимчасового уряду була дозволена обмежена автономія УНР на чолі з Центральною Радою. Щодо українського Півдня, то після його захоплення більшовиками тут з'явилося декілька сепаратистських радянських утворень, мало пов'язаних між собою і підпорядкованих безпосередньо російському центру.

Серед іншого, шляхом створення буферних радянських республік на Півдні (які заявляли про себе як незалежні від України) планувалося вирішити завдання збройної боротьби з Центральною

Радою і німецько-австрійськими військами.

Головними з них була Донецько-Криворізька республіка на чолі з більшовицьким Раднаркомом з центром у Харкові, Одеська область (республіка), очолювана власним Раднаркомом, і Радянська республіка Тавриди з центром у Сімферополі. Створення цих республік відбувалося під егідою місцевих більшовиків-сепаратистів та під керівництвом емісарів більшовицького центру з Петрограду.

Створюючи ці псевдодержавні утворення, більшовики відкидали національний принцип, беручи за основу територіально-господарський. Поза їх увагою залишився бурхливий процес національного відродження українського народу, який вони сприймали як вороже, контрреволюційне явище. 7 березня 1918 р. ЦВК рад України в своїй декларації першим пунктом записав: «Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську Республіку на території України» [28]. Донецькі більшовики говорили ще ясніше: «Федерація буде будуватися не по національному принципу, а по особливостям економічно-господарського устрою»; «Донецький і Криворізький басейни мають створити окрему республіку, будучи самодостатньою господарською одиницею» [29 – С.245-286].

В мемуарах Г. Лапчинського, члена першого уряду Радянської України, зазначається, що більшовики Донецько-Криворізького басейну психологічно були готові до виділення в окрему адміністративно-територіальну одиницю з самого початку революції: «Вони були впевнені, що, принаймні, Харківщина, Донбас та Криворіжжя ніякісінького відношення взагалі до України не мають, що всі претензії Центральної Ради на ці землі є фантастичні й до того безґрунтовні, що навіть жодної небезпеки для них не становлять» [30. – С.160].

«Необхідно створити незалежну від київських центрів автономну Донецьку область, що має власне самоуправління, і добиватися для неї всієї влади Советів», – озвучив сепаратистські плани Артем [31, с.177; 32, с.247].

Створення Донецько-Криворізької республіки було проголошено на IV обласному з'їзді Рад (Советів) робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27–31 січня 1917 р. (9–14 лютого за н. ст.). Ініціаторами цього рішення були більшовики. Пізніше у своїх мемуарах вони відверто визнавали, що в основі цього рішення було прагнення сепарації від України.

Один з лідерів катеринославської організації РСДРП(б) С. Гопнер писала в своїх мемуарах, що

в 1917 р. місцеві більшовики не вважали Катеринослав українським містом, а відносили його до Росії і тому закликали: «Усі сили пролетаріат Донецької республіки повинен віддати на те, щоб відбороти свою автономію і незалежність від України... На весь світ гукнути, що донецький пролетаріат не належить до української держави, він самовизначається не в напрямі до України, а в напрямі до великої Росії» [33, с.71]. На настрої населення, особливо селянства, переважна більшість якого були українцями, уваги не звертали.

Нове державне утворення пред'явило свої претензії на чималі території, які, за переконаннями заїжджих і доморощених «істориків» і «етнографів» з ДКР, ніколи не входили до складу України. У визначенні кордонів ДНР вони посилалися на Інструкцію Тимчасового уряду Центральної Ради.

Уряд ДКР – Совет народних комісарів – було створено 14 лютого 1918 р. Всі народні комісари були більшовиками. Головою РНК став Ф.Сергєєв (Артем). На території ДКР обов'язковими вважались декрети Раднаркому Росії, з яким РНК ДКР був у постійному контакті. Що ж стосується уряду радянської України і ЦВК рад України, то вони вважались не більше, ніж органи, «паралельні» відповідним владним структурам ДКР. В політичній геометрії більшовиків ці паралельні «перетиналися» на найвищому рівні, в Петрограді.

Отже, у кінці січня 1918 р. на території України існувало два радянські об'єднання, які були ніяк не пов'язані між собою і мали один керівний орган – Раднарком Росії і ЦК РКП(б) в Петрограді: Українська Народна Республіка (радянська) на чолі з Народним Секретаріатом із центром у Києві (потім, послідовно, у Полтаві, Катеринославі, Таганрозі); Донецько-Криворізька республіка на чолі з Раднаркомом із центром у Харкові.

Радянська історіографія розцінювала утворення ДКР як помилку місцевих більшовиків, пов'язану з відсутністю у них достатнього досвіду, зокрема, в національному питанні. Щоправда писалося також, що це була спроба уникнути окупації розвинутих регіонів України німецько-австрійськими військами [34, с.54].

Документів, що прямо характеризують ставлення до організації ДКР Леніна, не виявлено. Радянські автори описують реакцію на утворення ДКР Я. Свердлова (голови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад, члена ЦК РСДРП(б)), який зазначав: «Відокремлення вважаємо шкідливим» [35, с.212-213; 36, с.113].

Але залишилися свідчення, які дозволяють стверджувати, що в більшовицьких верхах не було

однозначно-негативної оцінки утворення ДКР. Так, за даними Х. Мишкіса, Артем (голова Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б)) зустрічався з Леніном у Петрограді для узгодження питання про утворення ДКР. Ленін підтримав ідею, вважаючи організацію республіки в тодішніх умовах необхідною з точки зору міжнародної і політичної. Про згоду ЦК на створення ДКР говорив 1924 р. і М.Скрипник [37, с.246].

Після підписання 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську мирного договору між Російською Федерацією, з одного боку, і Німеччиною та її союзниками, з іншого, Росія зобов'язувалася визнати угоду між Центральною Радою і Німеччиною та підписати договір з УНР. Один з пунктів договору між Росією та Німеччиною передбачав визнання незалежності України, негайне очищення її території від російських радянських військ та Червоної гвардії. Утворення сепаратистських радянських об'єднань, які не вважали себе частиною України, давало радянським дипломатам деякі підстави сподіватися, що німецькі війська не ввійдуть на їх території. Однак Німеччина і Австро-Угорщина не визнавали цих штучних утворень незалежно від того, вважали вони себе частиною Російської Федерації, чи оголошували цілком незалежними, й почала витісняти радянські війська з території Південної України.

Остаточо ДКР було офіційно ліквідовано (всупереч спробам частини більшовиків регіону її відродити) вже після другої російсько-української війни і більшовицької окупації України, у лютому 1919 р.

Іншим прикладом більшовицького сепаратизму була Одеська радянська республіка (область).

Місцеві більшовики були серед найпалкіших прихильників перетворення Одеси у «вільне місто». Після встановлення більшовицької влади в Одесі 17 січня 1917 р. на об'єднаному засіданні Рад і військово-революційного комітету був сформований Раднарком у складі 14 комісаріатів. Ця дата вважається початком існування Одеської республіки.

Це регіональне радянське утворення охоплювало прилеглу до Одеси частину Херсонської і Бессарабської губерній з центром в Одесі. На її території діяло законодавство РСФРР. Одеські більшовики вважали республіку автономною частиною Радянської Росії, яка нічого спільного з Україною, навіть радянською, не має. Національний склад регіону і тісні господарські зв'язки з рештою України до уваги не бралися.

Нарком фінансів Т. Рузер у своїх споминах писав, що Раднарком був «єдиний на периферії

орган, який здійснював право війни і миру». Як виявилось, «з Петрограда цілком формально тов. Раковський привіз це право» [38, с.149].

Уряди Німеччини і Австро-Угорщини не визнали цього штучного територіального утворення. Після захоплення Одеси (14 березня 1918 р.) та інших міст регіону ця республіка перестала існувати.

Оцінка діяльності Одеської республіки, яка давалася в радянській літературі, досить суперечлива. Одні історики вважають її проголошення «однією з серйозних помилок» місцевих більшовиків [39, с.177]. Інші, зазначають, що сам факт створення Одеського Раднаркому (а значить і республіки) не може «служити підставою для подібних докорів...» [32, с.246]. Але жоден з радянських істориків не звернув увагу на те, що заснування цього регіонального радянського утворення мало антиукраїнський, сепаратистський характер.

Радянська республіка Тавриди існувала з 19 березня по 30 квітня 1918 р. Ініціатором її створення був Ленін. Для створення республіки в Крим була відряджена група професіональних революціонерів, які раніше ніколи не були на півострові. Уряд Тавриди був у підпорядкуванні Раднаркому Російській Федерації. Документів, які б свідчили про ініціативу місцевих жителів у цій справі, історики не виявили.

Згідно декрету про створення Радянської республіки Тавриди, три материкові повіти Таврійської губернії – Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський включалися до складу новоствореної республіки [40, с.225]. Однак на шляху реалізації цієї ідеї стояло занадто багато перепон. Тут переважало українське населення, і Центральна Рада цілком законно вважала ці повіти територією УНР. Тому материкова частина Таврійської губернії, згідно з умовами Брестського миру, залишалася за Центральною Радою і радянські війська повинні були її звільнити.

21 березня був прийнятий новий декрет, яким уточнювалася територія Тавриди, що тепер обмежувалася лише Кримським півостровом. Північні повіти колишньої Таврійської губернії юридично не визнавалися частиною Радянської республіки Тавриди. Це відбулося після повернення наркомів внутрішніх справ і фінансів республіки С. Новосельського та А. Коляденка з Москви, де вони одержали відповідні інструкції.

Врешті-решт, вся Північна Таврія опинилася під контролем українських і німецько-австрійських військ і стала частиною УНР. Суверенітет УНР над територією Північної Таврії, як і інших районів Півдня України, визнали і Німеччина з її союзниками, і Радянська Росія.

Таким чином, більшовики пішли шляхом створення сепаратистських радянських республік, які розколювали єдине державне тіло України і розривали український народ, який переживав період бурхливої національної консолідації, на ізольовані частини. Усі ці «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоча на 60 і більше відсотків були населені українцями.

Історики схиляються до думки, що дії українських більшовиків були продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці [41, с.28; 42, с.148-149].

У свій час Іван Курас в інтерв'ю тижневику «Дзеркало тижня» створення сепаратистських радянських утворень пов'язував з прагненням більшовиків «роздрібнити, розм'якшити національну консолідуючу ідею. Ніхто ж не називав ці республіки хоча й радянськими, але українськими. Національного ферменту там не було. І така сегментація дуже влаштувала більшовиків: на їх думку (і вони не помилилися), ці маленькі вогнища советизації тут і там з часом повинні були перерости в загальну пожежу революції» [43].

Таким чином, спроба більшовиків розділити Україну шляхом утворення на Півдні автономних радянських республік, безпосередньо підпорядкованих російському центру (Донецько-Криворізька й Одеська радянські республіки, Радянська республіка Тавриди та ін.), зазнала краху. Ці штучні утворення навесні 1918 р. були ліквідовані, а Південь знову став частиною УНР, яка у складі 9 губерній (без Криму) почала одержувати міжнародно-правове визнання.

Сепаратистські радянські утворення на Півдні України виявилися нежиттєздатними. Їх підтримка місцевим населенням була мінімальною. Вони трималися на багнетях з Півночі. Ігнорування українського характеру регіону, непродумані соціально-політичні експерименти розладнали усі сфери життя. Росло внутрішнє невдоволення. Лідери цих республік нічого не могли протиставити наступу військ УНР, Німеччини та її союзників. Радянські війська були розгромлені, а Південь України знову став частиною УНР, яку очолювала Центральна Рада. Після гетьманського перевороту контроль над цим регіоном здійснювала Українська Держава Павла Скоропадського, яку, у свою чергу, замінила Українська Народна Республіка на чолі з Директорією.

Після відновлення навесні 1919 р. радянського контролю над Півднем України більшовики не пішли шляхом відродження карикатурних радянських псевдодержавних утворень. По-перше, це

викликало б нову хвилю антибільшовицьких виступів населення, більшість якого не розуміло, чому їх відривають від України. По-друге, у цьому вже не було особливої потреби. У 1919 р. Південна Україна (крім Криму) була включена до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки і перебувала під контролем більшовиків. Вважалося, що чи прямо (як окремі республіки – ДНР, Радянська республіка Тавриди та інші), чи опосередковано (через підконтрольну більшовикам Україну), Південь був підпорядкований керівництву радянської Росії – це принципово нічого не змінювало у становищі регіону. Разом з тим, включення Півдня до складу УСРР справило значний вплив на його майбутнє: південні області радянської України 1991 р. стали невід'ємною складовою частиною незалежної Української держави. У кінцевому рахунку, це був прямий наслідок націєтворчих процесів, що надзвичайно інтенсифікувалися на Півдні в роки Української революції і визначили його український характер.

* * *

Є чимало підстав вважати південноукраїнський регіон слабшою (у порівнянні з іншими регіонами) ланкою Української революції 1917–1921 рр. Саме тут, справедливо зазначають дослідники, противники революції постійно випробовували її на «міцність» [44, с.115-116]. Але кінцевий підсумок боротьби визначався тим, що на Півдні (як і у інших регіонах України) основна частина населення відчувала себе етнічними українцями, які в умовах Української революції швидко трансформувалися в модерну націю. Історики пишуть про «революцію сприйняття», яка відбувалася в масовій свідомості населення і політичних еліт в умовах Української революції. Була визнана ідея державного утворення «з чітко окресленими кордонами і назвою «Україна», а маси, що проживали на цій території, усвідомили себе як українці». Саме це привело до провалу спроб дезінтегрувати Україну, відірвати від неї південний регіон з його переважно українським населенням, приєднати його до Росії. Ця обставина ще як слід не вивчена і чекає свого вдумливого дослідника. Перед ним постануть завдання, які зводяться не лише до залучення до наукового обігу нових джерел, а й до широкого узагальнення впливу на хід подій глибинних етносоціальних, націєтворчих процесів на Півдні, які в роки Української революції надзвичайно інтенсифікувалися.

Джерела та література

1. Турченко Г.Ф. (Кривоший Г.Ф.) Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук... 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1997. – 24 с.
2. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. (Кривоший Г.Ф.) Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення /Ред. Ф.Г. Турченко – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 3–64.
3. Турченко Г.Ф. (Кривоший Г.Ф.) Національні меншини й Українська революція // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення /Ред. Ф.Г. Турченко – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 159–188.
4. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна. Наука і культура. Вип. 25. – К., 1991. – С. 159–163.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Турченко Г.Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.) / Автореф. дис. докт. іст. наук... 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет.– Дніпропетровськ, 2006. – 39 с.
7. Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: історія і сьогодення // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 томах. – Том 1. – К.: НАН України, 2014. – С. 206–232.
8. Турченко Ф.Г. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою і Тимчасовим урядом // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 88–96.
9. Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: більшовицький варіант // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 75–83.
10. Турченко Г.Ф., Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – 116 с.
11. Турченко Г.Ф., Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 166 с.
12. Турченко Г.Ф., Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 140 с.
13. Турченко Г.Ф., Турченко Ф.Г. Проект «Новоросия» 1764-2014 гг. Юбилей на крови. – Второе издание, исправленное и дополненное. – Запоріжжя, ЗНУ, 2015. – 140 с.
14. Турченко Г.Ф., Турченко Ф.Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові. Видання третє, перероблене і доповнене. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 158 с.
15. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження / Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 43–54.
16. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
17. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ за часів Української Центральної Ради. – Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1967. – 523 с.
18. Турченко Г.Ф. Розгортання процесів націотворення у південноукраїнському регіоні (березень–жовтень 1917 р.) // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 68–77.
19. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
20. Известия Николаевского совета рабочих и солдатских депутатов. – 1917.
21. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 589 с.
22. Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990). – Ч. I. – 348 с.
23. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.); Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Дослідний інститут сучасної української історії (Філадельфія) – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 1022 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44.
25. Соборність України. У 2 кн. / І.Л. Гошуляк, І.І. Дробот, В.В. Кривошея та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: Бібліотека українця, 2000. – Кн. 1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – 148 с.
26. Турченко Г.Ф. Трансформація російського сепаратизму на Півдні України у 1917–1918 рр. // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917 – 1921 рр.): Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ 1 – 2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тилішак. – Київ – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – С.170–184.

27. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 2: Победа Великой Октябрьской социалистической революции на Украине и установление советской власти на Украине. Октябрь – декабрь 1917. – 731 с.
28. Вестник УНР. – 1918. – 7 марта
29. Літопис революції. – 1928 – № 3.
30. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 159–175.
31. Артем на Україні. Документи и материалы. – Харьков: Книжное изд-во, 1961. – 325 с.
32. Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К.: Наукова думка, 1987. – 440 с.
33. Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення / Ред. Г. Ф. Турченко – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 65–118.
34. Зайцев Ф.І. Жовтень на Сталінщині. – Б.м.: Партвидав «Пролетар», 1933. – 71 с.
35. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920: В 3-х т. – К.: Політвидав України, 1967. – Т. 1. – 473 с.
36. Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов. – К.: Госполитиздат, 1962. – 757 с.
37. Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 250–286.
38. Рузер Т. Комиссариат финансов // Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса: Одесская окружная октябрьская комиссия и испарт отдел окрком КП(б)У, 1927. – С. 146–149.
39. Очерки истории Одесской областной партийной организации / Г.В. Ангелов и др. – Одесса: Маяк, 1981. – 540 с.
40. Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов: В 2 т. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – Т. 1. – 320 с.
41. Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. – Тернопіль: Б.в., 1992. – Кн. I. – 171 с.
42. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен: Б.в., 1971. – 402 с.
43. Курас І. Ф. Держава повинна бути унітарною // Дзеркало тижня. – 1999. – № 4.
44. Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2000. – Вип. 3. – С. 115–116.